

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

*Tarix fakulteti
Tarix falsafasi va metodologiyasi fanidan*

REFERAT

Mavzu: “Abdu Nasr Forobiyning tarixiy falsafasi”

Bajardi: Maseyeva G.

Tekshirdi: Abriyev H

Samarqand 2013 yil

Abu Nasr Forobiy

Reja

- 1. O'rta Osiyoning ulug' mutafakkiri**
- 2. Forobiyning hayoti**
- 3. Forobiyning falsafasi va psixologiyasi**

O'rta Osiyoning ulug' mutafakkiri va qomusiy olimi Forobiy yunon falsafasini chuqr bilgani, unga sharhlar bitganligi va jahonga targ'ib qilgani hamda zamonasining ilmlarini puxta o'zlashtirib, fanlar rivojiga ulkan hissa qo'shgani uchun "al-Muallim as-soniy" ("Ikkinchi muallim", Aristoteldan keyin), "Sharq Arastusi" nomlariga sazovor bo'ldi. Forobiy Sirdaryo sohilidagi Forob (O'tror) degan shaharda turkiy qabilaga mansub harbiy xizmatchi oilasida tavallud topdi. Bo'lajak faylasuf boshlang'ich bilimini O'trorda olgandan so'ng, o'qishini Binkat, Samarqand va Buxoroda davom ettirdi. Forobiy ilmini yanada chuqurlashtirish maqsadida Bag'dodga yo'l oldi. Olim yo'l-yo'lakay Eronning yirik shaharlari Ray, Hamadon, Isfahon va boshqa joylarda bo'ldi. Bag'dodda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridan kelgan talaba va olimlar to'plangan edi. Bu yerda ko'zga ko'ringan olimu fuzalolar bilan tanishdi, yunon falsafy maktabi, turli fan sohalari namoyandalari bilan uchrashib, ulardan ilm sirlarini o'rgandi. Masalan, Abu Bashar Matta ibn Yunus (870—940)dan yunon tili va falsafasini, Yuhanna ibn Hiyon (860—920)dan esa tibbiyat va mantiq ilmini o'rgandi. Ba'zi tarixiy manbalarda keltirilishicha, Forobiy 70 dan ortiq tilni bilgan.

Olim 941-yildan Damashqda muhtojlikda kun kechira boshlaydi. Shunga qaramay ilm bilan shug'ullanadi, falsafa va boshqa fanlar sohasida tadqiqot ishlari olib boradi. U Aleppo (Halab) hokimi Sayf ad-davla Abulhasan Ali (hukmronlik yillari 943—967) il-tifoti va hurmatiga sazovor bo'ladi. Chunki u olimlarning homiysi sifatida tanilgan edi. Hokim Forobiyni o'z saroyiga taklif etadi, lekin, u saroyga bormasdan, erkin hayot kechirishni ma'qui ko'radi. Shunga qaramasdan, allomaning Halabdagi hayoti ser-mahsul bo'ldi, bu yerda o'zining ko'plab asarlarini yozdi. Forobiy 949—950-yillar Misrda, so'ngra Damashqda yashadi va umrining oxirgi kunlarini shu yerda o'tkazdi. U Damashqdagi "Bob as-sag'ir" qabristoniga dafn etilgan.

Mayjud ma'lumotlarga qaraganda, Forobiy 160 dan ortiq asar yozgan. Lekin ularning aksariyati bizgacha yetib kelmagan. Shunga qaramay, mavjud risolalarining o'ziyoq uning buyuk olim ekanligidan dalolat beradi.

Forobiyning asosiy asarlari: "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida", "Falsafiy savollar va ularga javoblar", "Ensiklopediyadan mantiq bo'limining bir qismi", "Ta'liqot" (sharhlar), "Inson a'zolari haqida risola", "Bo'shliq haqida maqola", "Donolik asoslari", "Falsafaning ma'nosi va kelib chiqishi", "Hayvon a'zolari, funksiyasi va potensiyasi", "Mantiq to'g'risidagi risolaga muqaddima", "Mantiq ilmiga kirish", "Ilmlarning kelib chiqishi haqida", "Musiqa haqida katta kitob", "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Masalalar mohiyati", "Buyuk kishilarning naqllari", "Ilmlar hisobi", "Hikmat ma'nolari", "Aql to'g'risida", "Ilmlar va san'atlar fazilati", "Qonunlar haqida kitob", "Substansiya haqida so'z", "Falak harakatining doimiyligi haqida", "She'r va qofiyalar haqida so'z", "Ritorika haqida kitob", "Hajm va miqdor haqida so'z", "Musiqa haqida so'z", "Fizika usullari haqida kitob", "Fazilatli xulqlar", "Fozil shahar aholisining fikrlari", "Jismlar va aksidensiyalarning ibtidosi haqida", "Aristotel "Metafizika" kitobining maqsadi to'g'risida" va boshqalar. Forobiy asarlari 20-asrning 70—80-yillarida Toshkent va Olmaotada "Falsafiy risolalar", "Mantiqiy risolalar", "Matematik risolalar", "Ijtimoiy-axloqiy risolalar", "Tadqiqotlar va tarjimalar" nomlari ostida rus tilida nashr etilgan.

Forobiyning ilm-fan oldidagi xizmatlaridan biri uning yunon mutafakkirlari asarlarini sharhlaganligi va ularni yangi g'oyalar bilan boyitganligidir. Alloma, eng avvalo, Arastu asarlariga sharhlar bitgan, uning naturfalsafiy g'oyalarining targ'ibotchisi va davomchisi sifatida tanilgan. Forobiyning, shuningdek, Aflatun, Aleksandr Afrodiziyskiy, Yevklid, Ptolemey, Porfiriy asarlariga ham sharhlar yozganligi ma'lum. Bulardan tashqari, Gippokrat, Epikur, Anaksagor, Diogen,

Xrisipp, Aristipp, Suqrot, Zenon asarlaridan xabardor bo'lgan hamda epikurchilar, stoiklar, pifagorchilar, kiniklar maktablarini yaxshi bilgan.

Forobiy o'rta asrda mukammal hisoblangan ilmlar tasnifini yaratdi. U "Ilmlarning kelib chiqishi haqida", "Ilmlarning tasnifi haqida" nomli risolalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tavsifi va tafsilotini bayon qilib berdi. Mutafakkir tabiat va inson organizmiga xos bo'lgan tabiiy jarayonlarni o'rganuvchi ilm sohalarini birinchi o'ringa qo'ydi.

Forobiy ilmlarni tasniflashda borliq xususiyatlarining tahlilidan va ularning fanda aks etishidan kelib chiqadi. Uning tasnifi, eng avvalo, tabiatni, tafakkur va nutqni, til va mantiqni o'rganishga qaratilgan. Forobiya ko'ra, ilmlarning tasnifidan maqsad haqiqatni o'rganish va tasdiqlashdan, uni yolg'ondan farqlashdan iborat. Olimning fikricha, fanlar va umuman bilimlar borliqdan kelib chiqib, borliqni uzoq vaqt o'rganish asosida to'planib boradi. Turli ilmlar bir-birini inkor qilmaydi, balki o'zaro bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanadi. Ular dunyoni idrok qilishga va insonlarning baxt-saodatga erishishiga qaratilgandir.

Forobiyning fanlar tasnifida tabiiy va ijtimoiy fanlar o'z vazifasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, matematika, tabiat-shunoslik va metafizika ilmlari inson aql-zakovatini boyitishga xizmat qiladi, grammatika, she'riyat va mantiq esa fanlardan to'g'ri foydalanishni, bilimlarni boshqalarga to'g'ri tushuntirish, ya'ni aqliy tarbiya uchun xizmat qiladi. Siyosat, axloqshunoslik va pedagogikaga oid bilimlar kishilarning jamoaga birlashuvi, ijtimoiy hayotning qonun va qoidalarini o'rgatadi. Xullas, Forobiyning ilmlar tasnifi to'g'risidagi ma'lumoti o'rta asrda turli fanlarning rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi, keyingi davrlarda yashagan olimlar uchun qo'llanma vazifasini o'tadi.

Forobiy borliq muammosini "vujudi vojib" va "vujudi mumkin ta'limotidan kelib chiqqan holda tushuntiradi. Uningcha, "vujudi vojib" barcha mavjud yoki

paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsa, jism va moddalarning birinchi sababchisidir. Forobiy Allohga birinchi sabab, birinchi mohiyat, deb ta'rif beradi. Alloh birinchi sabab sifatida boshqa sabab va turtkiga muhtoj emas. U yaratadi, lekin boshqa narsalar tomonidan yaratilmaydi. "Vujudi mumkin" esa barcha yaratilgan, mavjud bo'lgan va yaratilajak narsa va ashylarni anglatadi. Forobiy tabiat, ashyo va jismlarning turli shakllari muayyan izchillik va zaruriyat bo'yicha yuz beradigan tadrijiy jarayonlar asosida paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Butun mavjudotni sabab-oqibat nuqtai nazaridan 6 daraja (sabab)ga bo'ladi: Alloh — birinchi sabab, ikkinchi sabab esa osmon jismlari, so'ng faol aql, jon (an-nafs), shakl (as-surat), podda yoki ashylar (al-modda). Alloh—vojibul vujud, ya'ni zaruriy mavjudlik bo'lsa, qolganlari — vujudi mumkin, ya'ni jmkoniy mavjud narsalardir. Bular bir-biri bilan sababiy bog'langan. Alloh, ya'ni "vujudi vojib" birinchi bo'lib aqli faolni yaratadi. Aql esa har bir sayyoraga xos aqlni yaratadi. Eng so'nggi samoviy aql natijasida Yerdagi aqlruh va barcha moddiy jismlar, ya'ni 4 unsur: tuproq, havo, olov, suv paydo bo'ladi. 4 unsurdan esa nabotot olami, hayvonot olami, inson zoti va notirik tabiat vujudga keladi. Organik olamga o'simlik ruhi, hayvoniy ruh va insoniy ruh xosdir.

Jismlarga harakat xos bo'lib, ular o'zaro bir-biri bilan bog'langan.

Forobiyning gnoseologik qarashlari, ya'ni bilish haqidagi ta'limoti ijtimoiy-faIsafiy fikr rivoji tarixida alohida o'rinni egallaydi. Mutafakkirning bu boradagi fikrlari uning "Mantiq to'g'risida risolaga muqaddima", "Mantiqqa kirish", "Aql to'g'risida", "Falsafaning ma'nosi va kelib chiqishi" va boshqa asarlarida tahlil qilib berilgan. Mutafakkir inson Yer yuzidagi oliy mavjudot ekanligini ta'kidlab, uning qobiliyatiga, tevarak- atrofdagi narsa va hodisalarini idrok qilish kuchiga katta baho beradi.

Forobiy o'z asarlarida bilish shakllari, insonning ruhiy holati, jon va tananing o'zaro munosabati, mantiqiy fikrlash to'g'risidagi mulohazalarini bildiradi. Uning

aytishicha, insonning bilish, ruhiy qobiliyatlarini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolarni hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markaz vazifasini tajaradi. Forobiy "Ilm va san'atning fazilatlari haqida" kitobida tabiatni bilishning cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aksidensiya (al-araz)dan substansiya (javhar)ga qarab borishni uqtiradi. Inson voqelikni idrok, sezgi, xotira, tasavvur, mantiqiy tafakkur, aql, nutq va boshqa vosita hamda usullar orqali bila oladi. Olim hissiy va aqliy bilish mavjudligini, ular bir-biridan farq qilishini ham aytib o'tadi. Hissiy bilishda sezgi a'zolari yordamida ashyolar, narsa va hodisalarning muayyan sifatlari bilib olinadi. Shu bilan birga, sezgi orqali narsa va buyumlarning muhim bo'limgan tomonlari ham idrok qilinadi. Aql orqali esa buyum sifatlarini mavhumlashtirish orqali uning mohiyati va umumiyligi tomonlari bilinadi.

Forobiy aqlni, bir tomondan, ruhiy quvvat, ya'ni tug'ma, 2-tomondan, ta'lim-tarbiyaning mahsuli ekanligini ta'kidlaydi. Forobiy davlatni boshqarishda, qonunlarga amal qilishda, kishilararo munosabatda, axloq va xulq-odob qoidalariga rioya qilishda, ta'lim-tarbiyada aql hukmidan kelib chiqqan holda harakat qilish kerak, deb hisoblaydi. Forobiyning qimmatli fikrlaridan biri uning dunyoviy ruh va dunyoviy aql, ularning barhayotligi haqidagi ta'limotning talqinidir. Mutafakkirning nazarida kishining ruhi va aqli o'lganidan keyin yo'q bo'lib ketmaydi, balki dunyoviy ruh va aql bilan qo'shiladi. Demak, odamning ruhi va aqli abadiylikka ketadi. Lekin ular hech vaqt qaytib kelmaydi va namoyon bo'lmaydi. Ular tanani tashlab ketgandan so'ng bir butunlikni tashkil etadi, aql va ruh yashash davomida orttirgan barcha ma'naviy boylik to'planib barhayot dunyoviy ruh va aqlni tashkil etadi. Mutafakkirning bu ta'limotida dunyoning abadiyligi, inson zotining o'lmasligi, inson bilimlari va aqlining uzluksizligi, insoniyat ma'naviy madaniyatining taraqqiyoti haqidagi purma'no g'oyalar mavjud. Uning talqinida aqliy bilish koinot aqli

yordamida haqiqiy ilmga aylanadi. Forobiy bilishning ratsional usulini asoslagan buyuk mutafakkirdir. U falsafiy taraqqiyotda, kuzatuv, bahs-munozara, bilish usullari, hissiy mushohada to'g'risida o'z davri uchun e'tiborga molik fikrlarni ilgari surdi. Olim mantiq ilmiga bag'ishlangan bir necha risolalar muallifidir. "Mantiq ilmiga kirish", "Mantiq to'g'risidagi risolaga muqaddima", "She'riyat san'ati qonunlari haqida risola", "Kataguriyas" kitobi yoki "Kategoriyalar", "Eysagoge" kitobi yoki "Kirish" va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Forobiy mantiq ilmining shakllari: tushuncha, muhokama, xulosa, isbot va boshqalarni tahlil qiladi. U induksiya, deduksiya va sillogizm (qiyoslash) haqida batafsil ma'lumot beradi. Forobiyning mantiq ilmi haqidagi qarashlari hozir ham ahamiyatini yo'qotgan emas, ular oliy o'quv yurtlarida qo'llanma vazifasini o'tamoqda.

Forobiy dunyoqarashida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy fikrlar ham muhim o'rinni egallaydi. Allomaning "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fozil shahar aholisining fikrlari", "Baxt- saodatga erishuv yo'llari haqida risola", "Buyuk kishilarning naqlari", "Musiqa haqida katta kitob", "Fuqarolik siyosati" va boshqa asarlari jamiyat va uni boshqarish, axloq-odob va ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlangan.

Forobiy Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari faylasuflari orasida birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. O'rta asr sharoitida jamiyat tabiiy ravishda kelib chiqqanligini, inson faqat boshqalar yordamida hayot qiyinchiliklariga qarshi kurasha olishi mumkinligini asoslab berdi. Forobiy fikricha, shaharlar insonlarning jamoa bo'lib uyushishining oliy shakli bo'lib, unda insoniy barkamol bo'lib yetishishi uchun zaruriy sharoitlar bo'ladi. Forobiy insonlar tabiiy ehtiyoj natijasida o'zaro birlashib, jamoani tashkil qilganligini alohida ta'kidlaydi.

Forobiy ulug' gumanist, insonparvar faylasuf sifatida inson qadr-qimmatini

kamsituvchi va o'zga mamlakatlarni bosib olishga asoslangan jamiyatga qarshi chiqadi. Mutafakkir odamlami tinch-totuv va o'zaro hamkorlikda yashashga, insonparvar bo'lishga da'vat etadi.

Forobiyning e'tiborga sazovor fikrlaridan biri jamiyat taraq-qiyotida geografik muhitning o'rni masalasidir. Uning o'ylashicha, kishilarning muayyan hududda yashashi ularning turmush tarzi, urf-odatlari, axloqi, xulq-odobiga ta'sir ko'rsatadi, jamoaga birlashuviga yordam beradi. U mukammal jamiyat to'g'risidagi ta'lilotida odamlarni turli guruhlarga ajratadi. Bunda u insonlarni qaysi dinga e'tiqod qilishiga, irqiga qarab emas, balki aqliy qobiliyati, bilimi, ilm-fanga qiziqishini inobatga oladi. Forobiy din inson kamolotiga, ma'rifatga xizmat qilishi lozim, degan filer tarafdori. U islom diniga, Qur'onga katta hurmat bilan qaradi. Dinni kishilarni xulq-odobga o'rgatuvchi manba deb bildi. Ayni vaqtda undan o'z g'arazli va shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalanuvchi, jaholatga undovchilarning fikriga qo'shilmadi.

Forobiy shahar-davlatlarni fozil va johilga ajratadi. Fozil shahar xalqini baxtsaodatga eltishi, uning boshlig'i esa adolatii, yuksak axloqli va ma'rifatli, o'zida butun ijobiy xislatlarni to'plagan bo'lishi lozim. Lekin, shunday shahar yoki mamlakatlar bo'ladiki, ularning aholisi nafsga berilgan, butun fikri-zikri boylik to'plash bo'ladi. Forobiy bunday shaharlarni johil shaharlar deb ataydi. Johil shaharlarning boshliqlari ham faqat boylik to'plashga ruju qo'ygan bo'ladi. "Ulardan chiqqan rahbar ham, — deb ta'kidlaydi alloma, — rahbarlikni mol-dunyo ko'paytirishda deb biladi. Shuning uchun ham ular ertayu-kech mol-dunyo to'plash harakatida bo'ladi. Bunday rahbarlarning qo'l ostida bo'lgan shahar xalqida har turli buzuq odatlar, shahvoniy nafs, bir-birini ko'rolmaslik, bir-birini talash, dushmanlik, nizo-janjallar paydo bo'ladi". Forobiyning yozishicha, haqiqiy baxtga erishish uchun harakat qiluvchi, o'zaro yordam qiluvchi, xalqini birlashtirgan shahar — fozil shahar hisoblanadi. Baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam bergen va birlashgan kishilar

fazilatli jamoa bo'ladi. Forobiy fikriga ko'ra, davlatni idora etuvchi shaxs o'zining fazilat va xulq-odobi bilan ajralib turishi, xususan u 6 ta xislatni egallagan bo'lishi, ya'ni ado- latni va dono bo'lishi, boshqalarga g'amxo'rlik qilishi, qonunlarga to'la rioya etishi va qonunlarni yarata olishi, kelgusini oldindan ko'ra bilishi kerak. Forobiyning talqinicha, fozil shaharlar yuqori madaniyatli bo'ladi. Unda yashaydigan xalq o'zi istagan kasb-hunarni egallaydi. Bunday jamiyatda to'la erkinlik va teng huquqlik hukm suradi. Forobiyning fozil jamoa haqidagi ta'limoti uning axloqiy kamolot va baxt- saodatga erishuv hamda insonparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir. U o'zining ijtimoiy-faIsafiy, siyosiy va axloqiy qarashlari markaziga insonni, uning maqsad muddaolarini o'rganishni, axloqiy kamolot va baxt-saodatga erishuv yo'llarini ko'rsatishni qo'yadi. Axloqiy kamolot deganda, xayr-ehsonli ishlar, go'zal insoniy fazilatlami tushunadi. Axloqiy kamolotga xalaqit bemvchi salbiy xislatlarga dangasalik, bekorchilik, bilimsizlik, ongsizlik, kasb- hunarsizlikni kiritadi. Forobiy aql, ilm va ma'rifatni baxt- saodatga erishishning asosiy vositasi deb bildi.

Forobiy inson fazilatlarini tug'ma va yashash jarayonida paydo bo'ladigan fazilatlarga bo'ladi. Olimning fikricha, tug'ma fazilatlarga insonning o'ta o'tkir zehnliligi, biror narsani bilishga o'ta qobiliyatligi kiradi. Lekin tug'ma fazilatlar hayotda kam uchraydi. Asosiy axloqiy fazilatlarni odam yashash davomida egallaydi. Tug'ma fazilatli odamlar ham tarbiyaga muhtoj. Agar unday odamni tarbiyalab va to'g'ri yo'lga solib turilmasa, uning qobiliyati tezda so'nib qolishi mumkin. Tug'ma qobiliyat ham nisbiy tushunchadir. Ba'zi kishilar tug'ma qobiliyatini ishga solib yaxshi natijaga erishsa, boshqalari yomon natijaga erishishi mumkin.

Forobiy musiqani inson tarbiyasiga ta'sir qiluvchi omillardan bin deb bildi. U musiqani insonga nafosat, estetik zavq bag'ishlovchi, his-tuyg'ulari va axloqini

tarbiyalovchi muhim vosita, deb hisoblaydi. Mutafakkir "Musiqa haqida katta kitob" nomli ko'p jildli asarida musiqa nazariyasi va tarixi, turli musiqa asboblari, kuylar va ulaming ichki tuzilishi, tovushlar, ritmlar, ohanglar haqida ma'lumot berdi. Yuqoridagi asarida o'tmishdagi musiqashunos va tadqiqotchilar musiqa taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligini alohida qayd qiladi. Shuningdek, kuylar uyg'unligi, kuy ijro etish usullari haqida so'z yuritadi. Rivoyatlarda keltirilishicha, Forobiy yangi musiqa asbobi yaratgan, kuy bastalagan, mohir sozanda sifatida nom chiqargan. Forobiyning aytishicha, musiqiy tasavvurlar inson ruhining eng nozik joyidan qaynab chiqib, ohang holida sezgi quvvatlariga ta'sir qiladi.

Forobiyning dunyoqarashi, uning jamiyat va axloq to'g'risida yaratgan yaxlit ta'limoti ilk o'rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy filer rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning qarashlari Sharq mamlakatlarida keng yoyildi. O'rta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn al-Kiftiy, Ibn Abi Usaybi'a, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqalar Forobiyning ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi g'oyalar bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy Forobiyning ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy ta'limotidan bahramand bo'lganlar.

Forobiy ilgari surgan fikrlar 16—20-asrlarda ham musulmon mamlakatlari olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganildi. Mutafakkir qoldirgan meros faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Yevropada ham tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti-da sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Yevropa olimlaridan B. M. Shtrenshneyder, Karra de Vo, T. F. Buur, R. Farmer, G. Ley, Sharq olimlaridan Nafisiy, Umar Farrux, Turker va boshqalar Forobiy merosini o'rganishga muayyan hissa qo'shdilar. O'zbekistonda va Qozog'istonda forobiyshu-noslik yo'nalishi yuzaga keldi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, qomusiy olimning asar-larini o'zbek tilida chop etishga kirishildi, uning boy merosi xolisona, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari asosida yoritila boshlandi. O'zbekistonda va Qozog'istonda Oliy o'quv yurtlari, ko'chalar uning nomi bilan ataladi.

Abu Nasr Farobiy asarlarlarida shaxs kamoloti va jamiyat ravnaqi masalalari.

Butun Sharqu -G'arb olamiga "Al-muallim -as-soniy ", " Sharq Arastusi" degan nomlar bilan mashhur alloma Abu Nasr Muhammad ibn Uzlug ibn Tarxon al-Farobiy yoshligidan juda iste' dodli, zehni o'tkir, xotirasi kuchli bo'lgan. Farobiy Eron va O'rta Osiyolik mutafakkirlar Nazzam, Ravandiy, ar- Poziy, arab olimlari Jahid, al-Kindiy, qadimgi yunon faylasuflari: Aristotel, Platon, Suqrot, Galiley, Ginokrat ta"limotlarini chuqur o'rgandi. Farobiy Ibn Sino, Beruniy Firdavsiy kabi mutafakkirlar singari oila ,farzand, uy-joy orzusini ilm yo'lida qurban qilib, butun umrini fanga bag'ishladi. Allomaning "Fozil odamlar shahri"deb nomlangan asari sharq ilmida, ma' naviyatida yangi sahifa ochdi, Farobiyni O'rta asrning buyuk mutafakkiri nomiga sazovvor qildi. Farobiy "Fozil odamlar shahri", "Baxt saodatga erishuv haqida","Baxt saodatga erishish yo'llari haqida ko'satmalar","Shahar siyosati to'g' risida","Buyuk kishilarning naqlaridan","Fazilat,baxt-saodat va kamolot haqida"kabi asarlarida insonlarni eng oily kamolot va baxt- saodatga erishishlarining asosiy vositalari va yo' Marini ilmiy asosda bayon etib bergen.

Farobiy yosh avlodni kamolga yetkazishda u yashayotgan jamiyatdagi muhit, hayotiy tajriba, talim- tarbiyaning ta'siri va bu ta'sir natijasida ular o'zlaridagi ijobiy yoki salbiy xislat-fazilatlarni namoyon qilishlarini aytadi. "Insonlar tug'ilganda

kamolotli bo'lib tug'imaydi, ularni orasida aslida farq ham bo'Imaydi, ularning xulqi, faoliyati, hayoti o'xhash bo'ladi, keyinchalik esa o'zgaradi, ya'ni ijtimoiylashuv jarayonida jamiyatda odamlar ming yillardan beri amal qilib kelayotgan qadiriyatlarni va me'yorlarni qabul qiladilar. Ularga moslashadilar voqealar va muhit ta'sirida yaxshi yoki yomon odatlarni o'rganadilar, shu bois odamlardagi xato va kamchilik, yutuq va muvaffaqiyatlar ularda jamiyatda keyinchalik shakllanadi. Inson jamiyatdagi qarama -qarshiliklarni o'ziga singdira boshlaydi, har xil mushkulotlarga duch keladi. Inson faoliyatining adolatga yaqinligi yoki uzoqligi uning aqliga, xulqiga, yashagan jamiyatiga bog'liq. Agar unda yomonlik fikrlari ozroq bo'Isa, adolatga yaqin bo'ladi, agar ko'proq bo'Isa adolatdan, insofdan uzoqroq bo'ladi. Xulq albatta insonning yaxshi yoki yomon xislatlarining nisbatiga bog'liqdir".) Jamiyatda adolat asosiy mezon bo'Isa, uning a'zolari ham insof va diyonatli, mehr-oqibatli boladilar. Inson jamoasi to'g'risidagi talimotning asosini kishilarning ongli harakatini, xulq-odatlari, tabiy -mayillari, istak va malakalarini, faoliyatları va turmush darajalarini o'rganish masalalari tashkil etadi. Mutafakkirning fikricha fozil jamoaning har bir a'zosi fozil ya'ni haqiqiy inson bo'lishi kerak. Farobiy o'z qarashlarida insonning aqliy va axloqiy jihatlariga alohida e'tiborini qaratadi va u "Fozil odamlar shahri asarida o'n ikki tug'ma xislatni birlashtirgan kishigina axloqli inson bo'la olishini ta'kidlaydi. Bular quyidagilar: "Birinchidan bunday odamning barcha a'zolari mukammal taraqqiy etgan, sog'lom bo'lish lozim; ikkinchidan, tez fahm so'zlovchining maqsadini tez payqay oladigan bo'lsin; uchinchidan, xotirasi juda kuchli va mustahkam bo'lsin; to'rtinchidan, zehni tez va o'tkir bo'lsin; beshinchidan nutqi ravon, fikri teran mulohazalarini yorqin bayon eta olsin; oltinchidan, bilish va o'rganishga ishtiyoqi baland bo'lib, bilimlarini charchashni sezmasdan o'zlashtira olsin; yettinchidan navsini tiya oladigan, qimor o'yinlaridan jirkanadigan bo'lsin; sakkizinchidan haqiqatni sevadigan bo'lsin; to'qqizinchidan

g'ururli va vijdonli bo'lsin, oliyjanob ishlarga intilsin; o'ninchidan mol-dunyo yig'ishga berilmasin; o'n birinchidanadolatli bo'lsin, odamlarni adolatga targ'ib etadigan bo'lsin; o'n ikkinchidanadolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin,adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin, lekin har qandayadolatsizlik, pastkashlik oldida lafzli bo'lsin, o'zi zarur deb bilgan narsasini amalga oshirishda qat'iylik ko'rsatsin, qo'rmas, jasur bo'lsin, qo'rqish va ojizlikni bilmasin". Olimning fikricha "fozil" inson barkamlol shaxs bo'lishi uchun ma'naviy- axloqiy illatlardan xoli, ruhan, ma'nan va jismonan so'glom bo'lishi lozim. Haqiqiy inson aql idrok tufayli barcha ne'matlarga ega bo'ladi vaadolatli ijtimoiy hamkorlikka asoslangan fozil jamiyat barpo etadi. Demak jamiyatning taraqqiyoti, moddiy va ma'naviy ma'daniyatning rivojlanishi, undagi fuqoro- odamlarning baxt-saodatga, ozodlik va erkinlikka erishishi shu jamiyat a'zolari bo'lmish insonlarning aqli, xulqi hamda ijtimoiy muhitnining ta'siriga bog'liq. Alloma odamlarni avval o'rganish lozimligini ta'kidlaydi, buning natijasida u insonlarni johil va fozil kishilarga ajratadi."Har bir inson boshdan komil emas, ammo tug'ma ravishda o'ziga xos bo'lgan ichki shuur ila bosqichma-bosqich komillikka jiddu jahd bilan intiladi".³ Shuning uchun uni o'rganib kamolot sari yo'naltirishadolatli jamiyatning asosiy maqsadidir. Yosh avlodni komil va fozil inson,yuksak insoniy fazilatlar sohibi, har tomonlama yetuk, barkamol shaxs sifatida kamol toptirish bugungi kunda taraqqiy etib borayotgan jamiyatimizda davlat siyosati darajasidagi masala sifatida e'tiborga olingan. Bu borada jamiyatimiz o'qituvchi va pedagoglar zimmasiga g'oyat ma'suliyatii vazifalarni yuklaydi. Farobiyning fikricha jamiyatdagi muhit, tinchlik va ravnaq birinchi navbatda ziylilar ya'ni ma'naviyat va ma'rifat tarqatuvchilarning faoliyatiga, jamiyatda kishilar o'rtasida olib boriladigan ta'lim tarbiya jarayoniga bog'liq. NavDPI dots. Normurodov G'.A. Pedagogika - psixologiya ta' lim yo' nalishi talabasi M.Salomova

FAROBIY

(875-950)

Abu Nasr Forobiy qomusiy bilim egasi bo'lgan. Uning falsafa, mantiq, matematika, fizika, kimyo, tabobat, tabiat hodisalari, tilshunoslik, sheriyat, notiqlik, sanat, ahloq, talim-tarbiya va boshqa sohalarga oid asarlari keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan.

Farobiy 160dan ortiq asar yaratgan bo'lsada, afsuski ulardan bizga 40ga yaqini yetib kelgan xolos.

Forobiy kamtar va kamsuqim inson bo'lib, faqirona kun kechirgan. Saroy olimi bo'lishni istamagan.

Umri oxirida Misrda, so'ng Damashqda yashab o'sha yerda vafot etgan.

Ulug' sharq olimining merosi keyingi avlodlar uchun katta xazinadir.

Butun Sharqu -G'arb olamiga “Al-muallim -as-soniy ”, “ Sharq Arastusi” degan nomlar bilan mashhur alloma Abu Nasr Muhammad ibn Uzlug ibn Tarxon al-Farobiy yoshligidan juda iste' dodli, zehni o'tkir, xotirasi kuchli bo'lган. Farobiy Eron va O'rta Osiyolik mutafakkirlar Nazzam, Ravandiy, ar- Poziy, arab olimlari Jahid, al-Kindiy, qadimgi yunon faylasuflari: Aristotel, Platon, Suqrot, Galiley, Ginokrat ta"limotlarini chuqur o'rrgandi. Farobiy Ibn Sino, Beruniy Firdavsiy kabi mutafakkirlar singari oila ,farzand, uy-joy orzusini ilm yo'lida qurban qilib, butun umrini fanga bag'ishladi. Alllomaning “Fozil odamlar shahri”deb nomlangan asari sharq ilmida, ma'naviyatida yangi sahifa ochdi, Farobiyni O'rta asrning buyuk mutafakkiri nomiga sazovvor qildi.Farobiy “Fozil odamlar shahri”, “Baxt saodatga erishuv haqida”V’Baxt saodatga erishish yo'llari haqida ko'rsatmalar”V’Shahar siyosati to'g'risida”V’Buyuk kishilaming naqllaridan”, ”Fazilat,baxt-saodat va kamolot haqida”kabi asarlarida insonlami eng oily kamolot va baxt-saodatga erishishlarining asosiy vositalari va yo'llarini ilmiy asosda bay on etib bergen. Farobiy yosh avlodni kamolga yetkazishda u yashayotgan jamiyatdagi muhit, hayotiy tajriba, talim-tarbiyaning ta'siri va bu ta'sir natijasida ular o'zlaridagi ijobjiy yoki salbiy xislat-fazilatlami namoyon qilishlarini aytadi. “Insonlar tug'Uganda kamolotli bo'lib tug'imaydi, ulami orasida aslida farq ham bo'Imaydi, ulaming xulqi, faoliyati, hayoti o'xshash bo'ladi, keyinchalik esa o'zgaradi, ya'ni ijtimoiylashuv jarayonida jamiyatda odamlar ming yillardan beri amal qilib kelayotgan qadiriyatlarni va me'yorlarni qabul qiladilar. Ularga moslashadilar

voqealar va muhit ta'sirida yaxshi yoki yomon odatlarni o'rganadilar, shu bois odamlardagi xato va kamchilik, yutuq va muvaffaqiyatlar ularda jamiyatda keyinchalik shakllanadi. Inson jamiyatdagi qarama -qarshiliklarni o'ziga singdira boshlaydi, har xil mushkulotlarga duch keladi. Inson faoliyatiningadolatga yaqinligi yoki uzoqligi uning aqliga, xulqiga, yashagan jamiyatiga bog'liq. Agar unda yomonlik fikrlari ozroq bo'Isa,adolatga yaqin bo'ladi, agar ko'proq bo'Isa adolatdan, insofdan uzoqroq bo'ladi. Xulq albatta insonning yaxshi yoki yomon xislatlarining nisbatiga bog'liqdir'M Jamiyatdaadolat asosiy mezon bo'lsa, uning a'zolari ham insof va diyonatli, mehr-oqibatli bo'ladilar. Inson jamoasi to'g'risidagi talimotning asosini kishilaming ongli harakatini ,xulq-odatlari, tabiy -mayillari, istak va malakalarini, faoliyatlarini va turmush darajalarini o'rganish masalalari tashkil etadi. Mutafakkirning fikricha fozil jamoanining har bir a'zosi fozil ya'ni haqiqiy inson bo'lishi kerak. Farobiy o'z qarashlarida insonning aqliy va axloqiy jihatlariga alohida e'tiborini qaratadi va u "Fozil odamlar shahri asarida o'n ikki tug'ma xislatni birlashtirgan kishigina axloqli inson bo'la olishini ta'kidlaydi. Bular quyidagilar: "Birinchidan bunday odamning barcha a'zolari mukammal taraqqiy etgan, sog'lom bo'lish lozim; ikkinchidan, tez fahm so'zlovchining maqsadini tez payqay oladigan bo'lsin; uchinchidan, xotirasi juda kuchli va mustahkam bo'lsin; to'rtinchidan, zehni tez va o'tkir bo'lsin; beshinchidan nutqi ravon ,fikri teran mulohazalarini yorqin bay on eta olsin; oltinchidan, bilish va o'rganishga ishtiyoqi baland bo'lib, bilimlarini charchashni sezmasdan o'zlashtira olsin; yettinchidan navsini tiya oladigan, qimor o'yinlaridan jirkanadigan bo'lsin; sakkizinchidan haqiqatni sevadigan bo'lsin; to'qqizinchidan g'ururli va vijdonli bo'lsin, oliyjanob ishlarga intilsin; o'ninchidan mol-dunyo yig'ishga berilmasin; o'n birinchidanadolatli bo'lsin, odamlarniadolatga targ'ib etadigan bo'lsin; o'n ikkinchidanadolatli

bo'lzin, ammo qaysar bo'lmasin,adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin, lekin har qandayadolatsizlik, pastkashlik oldida lafzli bo'lzin, o'zi zarur deb bilgan narsasini amalga oshirishda qat'iylik ko'rsatsin, qo'rmas, jasur bo'lzin, qo'rqish va ojizlikni bilmasin". Olimning fikricha "fozil" inson barkamlol shaxs bo'lishi uchun ma'naviy- axloqiy illatlardan xoli, ruhan, ma'nan va jismonan so'glom bo'lishi lozim. Haqiqiy inson aql idrok tufayli barcha ne'matlarga ega bo'ladi vaadolatli ijtimoiy hamkorlikka asoslangan fozil jamiyat barpo etadi. Demak jamiyatning taraqqiyoti, moddiy va ma'naviy ma'daniyatning rivojlanishi, undagi fuqoro-odamlarning baxt-saodatga, ozodlik va erkinlikka erishishi shu jamiyat a'zolari bo'lmish insonlaming aqli, xulqi hamda ijtimoiy muhitnining ta'siriga bog'liq. Alloma odamlarni avval o'rganish lozimligini ta'kidlaydi, buning natijasida u insonlarni johil va fozil kishilarga ajratadi."Har bir inson boshdan komil emas, ammo tug'ma ravishda o'ziga xos bo'lgan ichki shuur ila bosqichma-bosqich komillikka jiddu jahd bilan intiladi".³ Shuning uchun uni o'rganib kamolot sari yo'naltirishadolatli jamiyatning asosiy maqsadidir. Yosh avlodni komil va fozil inson,yuksak insoniy fazilatlar sohibi, har tomonlama yetuk, barkamol shaxs sifatida kamol toptirish bugungi kunda taraqqiy etib borayotgan jamiyatimizda davlat siyosati darajasidagi masala sifatida e'tiborga olingan.

Forobiy falsafasi tarixida yirik mantiqshunos,

FOROBIY FALSAFASI VA PSIXOLOGIYaSI Abu Nasr Forobiy — «Sharq Aristoteli» deb tanilgan O'rta Osiyolik mashhur faylasuf ensiklopedik olim. Qadimgi yunon fanining buyuklarini O'rta asr Sharqida targ'ib qilishda va tarqatishda muhim rol o'ynaydi. Yunon mutafakkirlari — Plaoton, Aristotel, Evklid, Ptolomey, Porfirey asarlariga taqrizlar yozdi, ularning ilmiy fikrlarini rivojlantirdi. Aristotel ta'limotini chuqur o'rganib, uning barcha asarlarini izohlab

berdi, harakatlarini ko'rsatishga harakat qildi. Forobiyning bu faoliyati faqat Sharqninggina emas, O'rta asr Yevropasining ham yunon ilmi bilan tanishtirishda katta ahamiyat kasb etdi. Forobiy O'rta asr fanining barcha muhim sohalari — medisina, matematika, astranomiya, filologiya, musiqashunoslik, logika, harbiy hunar, axloqshunoslik, davlatshunoslik, ayniqsa, falsafa bo'yicha 160 dan ortiq asar yozib qoldirdi. Barcha fanlar 5 ta guruhga — til, mantiq, matematika, tabiiy, ilohiy va shahar haqidagi fanlarga bo'linadi. Bu tasnif o'rta asr ilmiy yutuqlarini umumlashtirish va ilmiy bilimlaming so'nggi rivoji katta ahamiyatga ega bo'ldi. Forobiy Aristotel mantig'iga asoslanib, O'rta asr uchun mantiqiy qomus yaratdi. Bu qomus mantiqning barcha qismlarini kategoriylar, hukm, sillogizm isbot va uning turlarini, shuningdek poetika, ritorika sooristikaga oid qimmatli ma'lumotlami o'z ichiga oladi. Forobiy logikasi Sharqda va so'ngroq G'arbda ham mashhur bo'lgan. Uning algebra, geometriyaga oid risolalari yaxshi matematik bo'lganligini ko'rsatadi. Qomusiy bilimi va yunon ilmini yaxshi bilganligi uchun Forobiy «Sharq Aristoteli», «Ikkinchi muallim» nomini oldi. Forobiy falsafasi qadimgi yunon, xususan Aristotel ta'limoti hamda o'z davri ilmiy yutuqlari ta'sirida shakllanib, Islom va uning geologiyasi — qalamdan tubdan farq qilib progressiv xarakterga ega bo'ldi. Forobiy falsafasida olam yagona mavjudotdan iborat. Olloh hamma narsaning boshlang'ichi. Barcha vujudlar undan emanasiya asosida kelib chiqdi, materiya hammasining yakuni, hyech qachon yo'q bo'lmaydi. Abadiy zamonda cheksiz bo'lib, doimiy ravishda o'zgarib turadi. Narsalar yangilanadi, lekin moddiylik yo'qolmaydi. Inson tana va jonning birligidan iborat. Tanasiz jon yo'q, lekin tana o'limdan so'ng jon saqlanib, dunyoviy jonga qo'shiladi va insonning ma'naviy yutuqlarini o'zida saqlab qoladi. Inson materiyaning eng oliy formasi o'z aqli, nutqi bilan hayvondan farq qiladi. Forobiy inson tafakkurining

bilish qobiliyati, cheksiz ekanligini fanning muhim rolini, aql haqiqatning mezoni ekanligini (fanning muhim rolini) qayd qiladi. Forobiy «Fozil odamlar shahri», «Baxtu saodatga erishuv haqida» kabi asarlarida ijtimoiy hayot haqida o'z davri uchun izchil ta'lilot yaratdi. Inson jamoasi insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilish asosida vujudga kelushi o'zaro yordami birlashuvi natijasida pay do bo'lgan. Bunday jamoaning eng yetuk shakli shahardir. Forobiy butun insonlami o'zaro hamkorlikka chaqiradi. Dunyoda yagona bir butun inson jamoasini tuzish haqida orzu qiladi. Davlatning vazifasi insonlami baxt-saodatga olib borishdir — bu esa ilm va axloq yordamida qo'lga kiritiladi. Forobiy har tomonlama yetuk, barcha aholini, ilm-ma'rifikatga olib boruvchi ideal jamoa haqidagi g'oyani olg'a suradi. Forobiy fatalizmni, astranomiyani, narigi olam haqidagi mantiq fikrlarni tanqid qiladi, faylasuf ilmiy bilimlami dindan mustaqil ajratishlariga urinadi. Ularning fazilatlarini ko'rsatdi. Forobiy O'rta asr Sharqida ilg'or ijtimoiy falsafiy fikrlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi: ayrim asarlari 12 asrdayoq lotin tiliga so'ng boshqa Yevropa tillariga tarjima qilindi. Forobiy asarlarida insonning ruhiy quvvatlari va ularning tasnifiga katta o'rinni berilgan. U barcha ruhiy quvvatlarni harakatlantiruvchi va biluvchi guruhlarga ajratiladi. Harakatlantiruvchi butun tabiatga xos, biluvchi quvvat esa tirik jonivorlaming psixikada tashqi predmetlarni aks ettirishini anglatadi. Forobiy fikriga ko'ra, inson tug'ilganda paydo bo'ladigan birinchi quvvat oziqlanuvchi quvvat bo'lib, u oziqlanish jarayonini boshqaradi. Key in so'zlovchi quvvat, intiluvchi quvvat, tasavvur quvvati va sezuvchi quvvat. Odam so'zlovchi quvvat yordamida bilim va hunarlami egallaydi. Harakat va xulqda go'zallik va ravonlikni ajaratadi. Foyda bilan zarami farqlaydi. Intiluvchi (ehtiros va g'azab) quvvat yordamida inson hohlaydi yoki yuz o'giradi. Natijada odamda nafrat yoki muhabbat, do'stlik yoki

dushmanlik, qo'rqoqlik yoki mardlik kabi emosiyalar paydo bo'ladi. Tasavvur quvvati insonga predmetlar yo'qolgandan keyin ham ularning obrazini qayta tiklash imkonini beradi. Forobiy «Fozil odamlar shahri» asarida yozadi: Inson tug'ilganda unda oziqlantiruvchi quvvat paydo bo'ladi. Bu yordamida u sovuq, issiqni sezadi. Keyin unda hidni biluvchi, so'ngra rang va yorug'likni sezuvchi quvvatlar bilan birga unda o'zi sezayotgan narsaga tortuvchi yoki undan itaruvchi quvvat paydo bo'ladi. Natijada unda o'zi sezayotgan narsaga simnatiya yoki antilatiya paydo buladi. Shundan so'ng odamda tasavvur quvvati paydo bo'ladi. Nihoyat unda aql quvvati paydo bo'ladiki, uning yordamida inson aqliy va mavhum fikr yuritadi. Go'zallik va badbasharalikning farqiga yuboradi. Ilm, san'at va fanni egallaydi. Shundan so'ng Forobiy bilish — psixik jarayonlarining tasnifini beradi: I. Oziqlantiruvchi quvvat — quvvat g'oziyya — keyin tashqi va ichki ruhiy quvvatlar paydo bo'ladi. II. Tashqi ruhiy quvvatlar beshta: Tuyish — teri sezgisi, Ta'm bilish, Hid bilish, Eshitish cyezgisi, tovushni sezish. Ko'rish sezgisi. Bular hammasi sezuvchi quvvat — quvvati hissiya deb yuritiladi. III. Ichki ruhiy quvvatlar: 1) Eslovchi va tasavvur qiluvchi quvvat (xotira, tasavvur va u xayol) — quvvat mutaxayyila. 2) Intiluvchi quvvat (emosiyani harakatga keltiruvchi kuch, ehtiros, g'azab va boshqalar) — quvvati naz'iyya. 3) So'zlovchi quvvat-quvvat notiqa. 4) So'zlovchi quvvat tarkibida fikrlovchi quvvat — quvvat fikrlaydi. Forobiyning fikricha, organizmda ikkita markaziy hayot faoliyatini ta'minlaydi. Miya esa barcha ruhiy quvvatlarni va ongli hayotni boshqaradi. Forobiyning inson psixikasi to'g'risidagi bu tasavvurlari hozirgi zamon psixologik bilimlar majmuiga deyarli mos keladi. Forobiy falsafasi tarixida yirik mantiqshunos, faylasuf sifatida mashhurdir. Uning tarjimai holi haqida tibbiyot tarixiga oid kitob yozgan arab olimi Ibn Abl Usaybia (1203-1270) Forobiy haqida

tibbiyot tarixiga oid kitob yozgan arab olimi Ibn Abi Usayibga (1203-1270) Forobiy haqida yozadi: «Ali Nasr Forobiy bir qancha vaqt Bag'dodda yashadi, keyin Shorn (Suriya)ga ko'chib kelib, umrining oxiriga qadar shu yerda turib qoldi. Rahmatlik yetuk faylasuflardan fozil donishmandlaridan edi. Hikmat, falsafaga oid fanlarni mukammal bilardi. Riyozat-matematika, falakiyot-astronomiya ilmlariga mohir, pokiza, yirik alloma kishi edi. Mol-dunyo bilan hyech ishi yo'q edi, „o'lmas ovqatga“ chidab yashaydigan serqanoat odam edi. Uning fe'l- atvori xuddi qadimgi faylasuf-hakimlar odobiga o'xshardi. Forobiy yirik ma'rifatparvar olim edi. U umr bo'yi ilm axtardi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kitob jamg'armasida Forobiyning tibbiyotiga oid uchta asaming qo'lyozmasi saqlanadi. Forobiy o'rta asrlarda ham olimlar nazdida shunday mo'tabar zot, ularga buyuk ustoz edi. Ulug' mutafakkirning yuz oltmishdan ortiq asarining chorak qismini bizgacha y etib kelgan, xolos. Hozir Forobiy borasida aytيلayotgan fikrimiz gaplarimizning hammasi uning o'sha bizgacha y etib kelgan sal kam qirqta asari asosida bildirilayotgan mulohazalaridir. Lekin shuni ham aytish kerakki, Forobiy ko'pchilik olimlarga nisbatan eng kambag'al hayot kechirganlardan sanaladi. Shunga qaramay, u yirik asarlar ijod kilishga muvaffaq bo'lgan. Tarixchilarining aytishlaricha, Forobiy Damashqning bir bog'ida qorovullik qilib kun ko'rар, kambag'alligidan o'sha qorovullik uchun berilgan chiroqni yoqib, kitob mutolaa qilayotgan bo'lmasa, ijod bilan shug'ullanar edi. Shuncha vaqt o'tganiga qaramay insoniyat uni unutmadi, mutafakkirning ma'rifat yo'lida chekkan zahmatlari, bilim va ta'lim borasida qilgan mehnatlari yuksak baholandı. Uning merosi avlodlar nazdida qadr topa oladi. Ilmiy bilimlarning qay darajada rivojlanganligiga nazar tashlash uchun ularning qadimgi bilimlari bilan boyiganligini hisobga olish kerak.

Bu fikr asosan pedagogikaga xos bo'lib, inson bilimlarining ortib borishi bilan birgalikda, jamiyat va kelajak avlod ijtimoiy bilimlarini istiqbolini belgilab beradi. O'zbek madaniyati va pedagogik tajriba hamda amaliyotning rivojlanishi yillari osha chuqur ildizga ega. Psixologik fikrlar ko'p yillar mobaynida jamiyatdagi o'zgarishlar tarixiy bosqichlarini o'zida shakllantiradi. Psixoloik tarbiyani O'zbekistonda rivojlanishiga qarab ikkita bosqichga bo'lish mumkin. Ijtimoiy rivojlanishi. Shu bilan birgalikda shuni alohida ta'kidlash lozimki, pedagogik dunyoqarashlaming O'zbekistonda inqilobgacha bo'lgan davr ichida tatbiq etilishi anchagina yaxshi yutuqlarga erishdi. Qadimgi tarixiy yodgorliklarning guvohlik berishicha, eramizdan avvalgi birinchi ming yillarda Movoraunnahr Ikki daryo oralig'ida yashovchi qabilalar tomonidan avlodlar tarixi va quzdorlik tuzumiga ega bo'lgan mamlakatlar rivojlanishi yuz berdi. Bu davlatlar Xorazm, So'g'diyona, Baqtriya, Marg'iyona, shimolda turk tilida so'zlovchi chorvadorlar, janubda eron, fors tilida so'zlashuvchi dehqonlar, shu bilan bir qatorda, boshqa sharq xalqlari bilan keng aloqalar o'matildi. Bu vaqtda pedagogik fikrlarni o'z ichiga olgan ilk asarlar dunyo yuzini ko'ra boshlagan edi. Bu asarlardan biri „Avesto“ bo'lib, u qadimgi Eron va O'rta Osiyo xalqlari falsafiy fikrlari majmuasidan iborat edi. Tarbiyalovchi ruhdagi ana shunday asarlar xalq og'zaki ijodidagi „Alpomish“ va „Go'ro'g'li“ hisoblanadi. O'rta Osiyoda bu qadimgi yozma yodgorliklar tarbiyalovchi qarashlari bilan yuqori tabaqa orasida yaxshi baholanadi. O'rta Osiyo qadimgi karvon yo'li bo'lgan. „Ipak yo'li“ orqali Xitoy, Vizantiya, Hindiston va shimoliy xalqlar bilan aloqalar o'matiladi. O'zining bu paytda ancha rivojlangan qishloq xo'jaligini, ko'p tarmoqli sanoat va madaniyatini boshqa xalqlarga ko'rsatdi. Shu sababli arab xalifaligining O'rta Osiyoga qo'shilishi bilan O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy hayotida va madaniyatida katta o'zgarishlar yuz berdi.

Bu davrda buyuk davlatlardan qadimgi Yunoniston, Samarqand, Marv, Buxoro, Shosh, Damashq, Bag'dodda ko'plab olimlar Aristotel, Platon, al-Xorazmiy, Forobiy faoliyati yuzaga chiqdi. Kuchli rivojlangan mamlakatni boshqarishda bilimga bo'lgan ishtiyoq xalifalardan ilmga yo'l ochishni talab qiladi. Xalifalardan biri al-Mamun, Bag'doddagi qasrida „Donishmandlar uyi“, ya'ni „Sharq Fanlar Akademiyasi“ni ochdi. „Donishmandlar uyida“ o'rta asr Sharq madaniyatiga muhim hissa qo'shgan faol kishilar yig'ildilar. Ularning orasida tahlil qilinar edi. Akademiyani ensiklopedist olim xivalik al-Xorazmiy boshqarardi. Ko'plab yutuqlarga erishgan Akademiya keyinchalik tez qarshilikka uchradi. IX asrda hur fikrlilik ateizmga qarshi kurash borayotgan bir paytda islom dinini tarqatuvchilar tomonidan tarqatildi. Bu islom olamining bir qismi bo'lib qoldi.

Adabiyotlar ro'yxati.

- 1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Tanlangan asarlar to'plami. Toshkent 1999**
- 2. www.ziyonet.uz sayti**
- 3. www.gov.uz sayti**
- 4. www.referat.uz sayti**